

ПЕРВІСНА МОРАЛЬ

PRIMITIVE MORALITY

Шевчук А.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і криміналістики
юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

Публікація присвячена феномену первісної моралі. Увага акцентується саме на моралі як системі загальноприйнятних у суспільстві цінностей. У статті виокремлюються й аналізуються моральні принципи, цінності і почуття, що лежать в основі буття первісної людини.

Ключові слова: мораль, первісна мораль, моральні імперативи, моральні цінності, моральні принципи.

Публикация посвящена феномену первобытной морали. Внимание акцентируется именно на морали как системе общепринятых в обществе ценностей. В статье выделяются и анализируются нравственные принципы, ценности и чувства, лежащие в основе бытия первобытного человека.

Ключевые слова: мораль, первобытная мораль, моральные императивы, моральные ценности, моральные принципы.

The article under discussion deals with the phenomenon of primeval morality. Particular attention has been paid to the morality as a system of generally recognized social values. The article differentiates and describes various moral principles, values and feelings underlying the existence of a primeval man.

Key words: morality, primeval morality, moral imperatives, moral values, moral principles.

Постановка проблеми. Мораль у найбільш поширеному, сучасному розумінні – один з основних способів соціальної регуляції поведінки людини, що тісно переплітається із правом. Однак таке трактування моралі не є єдино правильним та абсолютно переконливим, оскільки вже давно мораль уособлюють із системою певних цінностей, які властиві людині і передаються із покоління в покоління лише з незначними змінами.

Відомий французький філософ і мислитель П'єр Бейль у XVII столітті сказав, що немає іншої моралі, крім тієї, яка заснована на принципах розуму і впливає з природної схильності людини до добра. Схожих думок і нині дуже багато. Зокрема, В. Сучкова зазначає, що мораль – це не лише система норм, але й система цінностей, серед яких добро, совість, щастя, справедливість, рівність, милосердя тощо [1, с. 20]. Н. Лук'янова стверджує, що мораль – це не лише регулятор, а й сукупність ідеалів і цінностей [2, с. 11]. Цей перелік можна було б ще довго продовжувати, що, безумовно, свідчить про очевидність, обґрунтованість і доцільність таких підходів до визначення моралі.

Аналізуючи такий феномен як мораль, не можна ігнорувати жодну соціально-економічну формацію, оскільки кожна з них є своєрідною сходинкою історичного процесу, що функціонує і розвивається за своїми об'єктивними законами й охоплює всі сторони життя суспільства в їх органічній єдності. Не є винятком і первісна епоха, яка в історії людства є найтривалішою і багато в чому визначальною, оскільки в цей період, крім біологічної еволюції людини, відбувається ще й якісний переворот у всіх сферах життя людства. Саме в цей ранній історичний період з'являється і формується феномен моралі, а разом із ним – і потреба в його забезпеченні й охороні.

Стан дослідження. Проблема первісної моралі та її захисту абсолютно не нова. Вона багато століть привертала і нині привертає увагу філософів, археологів, етнографів, антропологів, юристів. Визначення та виокремлення моралі в різних її формах лежало в основі безсмертних, шедевральних творів та цілих теорій науковців далекого минулого, серед яких Ч. Дарвін, З. Фрейд, Б. Малиновський, Л. Морган, Е. Тейлор, В. Єсіпова, Ш. Летурно, М. Косвен, Дж. Мердок, Д. Юм, І. Бентам, К. Юнг, М. Ковалевський і ряд інших відомих нині особистостей. Ця проблема жваво обговорюється й нині на шпальтах засобів масової інформації, в публікаціях сучасних вітчизняних і зарубіжних науковців, є предметом обговорення круглих столів, конференцій і симпозіумів. Неабияка увага проблемам моралі, в тому числі і первісної, та її захисту приділена й у працях науковців сучасності (XX та XXI століття), в тому числі й вітчизняних. Це такі вчені, як В. Костицький, Р. Кондратьєв, О. Дробницький, Г. Мальцев, Р. Апресян, Н. Кузнецова, Д. Валєєв, А. Гусейнов, В. Бачинін, М. Хавронюк, О. Беляєва, В. Соловйов, С. Тасаков, Н. Лук'янова, С. Репецький, В. Сучкова, В. Кузнецов, Р. Хачатуров, О. Шкурін, С. Денисов та інші.

Тим не менше, тематика моралі та її охорони, як первісного, так і всіх наступних історичних періодів, залишається цікавою для науковців, вимагає подальшого дослідження і комплексного аналізу, в тому числі з позицій кримінального законодавства.

Основна **мета публікації** зумовлена її змістом і полягає в аналізі існуючих історичних джерел та проведенні на їх основі детального вивчення моральних імперативів первісної епохи. Наше завдання – проаналізувати, з'ясувати і викласти основні моральні принципи, почуття, якості та «ідеали» першолюдності.

Виклад основного матеріалу. Мораль, на думку В. Рибаківа, виникає на цілу епоху раніше права. Протягом цієї епохи вона – основний регулятор міжлюдських і міжгрупових зв'язків. Мораль виріває стихійно, в болісній низці спроб і помилок, і пронизує наскрізь всю нескінченно складну тканину суспільних відносин [3, с. 1]. Однак мораль, в одній зі своїх чисельних інтерпретацій, – це певним чином ієрархізована система загальноприйнятних у суспільстві цінностей [4, с. 15].

Первісна епоха – це темна епоха, яка, за переконанням істориків, етнографів, антропологів, характеризувалась невинуватою жорстокістю. Це епоха дикості, варварства, аморальна епоха, обтяжена примітивними тваринними інстинктами. Саме тоді протягом тривалого періоду існували канібалізм, жертвоприношення, необмеженість статевих стосунків, статеві збочення, статеві стосунки між близькими родичами, умертвіння хворих і старих, дітовбивство, «плодовигнання» у жінок. Недаремно цю епоху називали стадією тваринної моралі, для якої, на перший погляд, не характерні жодні цінності. Така характеристика першолюдини та її поведінкових актів явно нівелює моральний аспект наших предків і ставить їх на один щабель із тваринами, а інколи й нижче від них. Це закономірно зумовлює питання, чи наділені ці жорстокі і грубі істоти хоча б якимись позитивними рисами, чи властиві їм хоча б елементарні моральні якості й цінності, що лежали в основі їх буття. Звісно, що відповідь на них позитивна.

Почати варто, мабуть, із найвищої, в нашому розумінні, моральної цінності – життя людини, проте життя як цінність у первісну епоху – це ілюзія. Зі слів Г. Мальцева, приписувати давнім людям уявлення про святість і недоторканість людського життя було б неймовірним спотворенням істини [5, с. 424]. Дійсно, життя людини абсолютно зневажалось, ним просто нехтували. У середині племені беззастережно панувало право сильного, ніхто не захищав слабких, це їх самостійна справа. Із часом життя як цінність визначалось, в основному, за такими принципами: цінним є життя «своїх», а не «чужих»; цінним є життя родини, роду, а не окремого індивіда. Таким чином, для первісної моралі були більш важливими інші цінності, а не життя, хоча й останнє, уже згодом, належним чином охоронялось.

Для будь-якого суспільства, навіть такого, яке лише зароджується і починає розвиватися, необхідна хоча б мінімальна доля альтруїзму, оскільки, як стверджує Ш. Летурно, альтруїзм є моральним фундаментом, без якого будь-який соціальний осередок приречений на загибель [6, с. 135]. Уже сам факт кровно-родинних стосунків і спільного співжиття деякою мірою зумовлюють своєрідну симпатію одних членів роду до інших (вони живуть, у першу чергу, заради колективу), а потреба у взаємодопомозі, любов до дітей, статеві стосунки, відсутність майнової нерівності – це те, із чого зародились і почали розвиватись, за нашим переконанням, відповідні почуття, які в нашому розумінні є братерськими і гуманними. Важливу, невід'ємною складовою альтруїзму був

інститут дарування, оскільки обмінюватись подарунками, вшановувати дарами – це досить розповсюджений вид тогочасного суспільного зв'язку. Будь-який дар у первісному суспільстві вважався актом, що виявляє і закріплює взаємність.

Ми можемо також припустити, що первісній людині властиві такі моральні якості, як взаємодопомога і співчуття, хоча окремі науковці з таким твердженням категорично не погоджуються. Зокрема, Е. Тейлор стверджував, що первісні люди надзвичайно жорстокі внаслідок відсутності в них розумового співчуття до страждання інших, подібно тому, як діти жорстокі із тваринами [7, с. 297]. Можливо, так воно і є, оскільки, наприклад, співчуття – це така моральна якість, яка має виключно особистісний характер. Д. Валеев із цього приводу висловився так: «Було б не зовсім правильно повністю заперечувати здатність до співчуття у людей первісного суспільства» [8, с. 183], адже про це свідчать такі звичаї, як «кувада» і «авункулат». У першому випадку чоловік, дружина якого народжує дитину, повинен був, бажаючи певним чином розділити муки пологів, зображати зразкову поведінку дружини, імітуючи її страждання. У другому випадку, згідно із традиціями, дядько по матері повинен надавати всіляку підтримку і заступництво дитині від її народження і до досягнення повноліття.

Не менш важливою моральною цінністю того часу була любов до нащадків, найелементарніше почуття, що, безумовно, є необхідним для збереження роду як у тварин, так і в людей. Дійсно, саме інстинкт самозбереження, збереження роду продукував це почуття, оскільки в той «дикий» період дітей нерідко поїдали, вбивали – знищували без найменшого сумніву. Однак це не заважало плекати почуття любові до тих дітей, які залишались живими, голубити їх, дарувати власноруч виготовлені подарунки, оплакувати тих, хто передчасно помер.

Цілком зрозумілим є схоже ставлення до похилих, немічних осіб, а також жінок. Щодо старих осіб, то в деяких випадках вони користувалися неабиякою повагою, їм поступалися почесним місцем, молодь прислухалася до їх порад, ватажки підтримували їх існування, з особливою увагою ставились до їх глибокої старості. Шкода, проте такі факти швидше є винятками із загальних правил, однак і вони засвідчують те, що в еволюції суспільної моралі є позитивні моменти, які потребують належної уваги, що ми й намагаємось довести. В основному тогочасні звичаї були кардинально протилежними. На цьому етапі моральної еволюції доля старців вкрай трагічна – їх вбивали. На перший погляд, це жорстоко й абсолютно не відповідає нашим сучасним принципам. Однак, як правильно стверджує Д. Валеев, треба пам'ятати про жорстку альтернативу, яка відкривалась перед родовим колективом: або цей колектив буде життєздатним (мобільним, рухливим), або буде обтяжений присутністю хворих і похилих людей, яким потрібна турбота, і тим самим буде приреченим у боротьбі за виживання [8, с. 220].

Про становище жінок у первісному суспільстві також можна судити двояко. Варто деякою мірою

погодитись із твердженням Ш. Летурно, що жінка в той час, без будь-яких перебільшень, була першою домашньою твариною людини [6, с. 109]. У первісну епоху про жінок не дбали, ставились до них грубо, безжалюдно, жорстоко, могли вбити і навіть поїдали їх. Над жінками систематично знущались їх же чоловіки.

Проте були в історії і позитивні віхи, де жінка була, якщо можна так висловитись, особистістю, її цінили і поважали. Потрібно відмітити провідну роль жінок саме в епоху матріархату (хоча не всі її визнають). У цей період жінка не лише народжувала і виховувала дітей, але й була берегинею домашнього вогнища, її боготворили, навіть був створений культ жінки-матері. У руках жінки в період матріархату була ініціатива укладення шлюбу. Ймовірно, мав рацію Д. Валеев, який стверджував, що в цей час виник парний шлюб, в основі якого були добровільні зв'язки, взаємні симпатії та взаєморозуміння [8, с. 181]. У такому випадку на перший план виходили зародки таких моральних феноменів, як дружба і любов. Однак і в цих поглядах немає одностайності. Зокрема, Є. Беляєва наголошує, що дружба як складний і шанований феномен виникла на основі звичаю побратимства, а тому протягом тривалого часу вважалась лише привілеєм чоловіків, на який не здатні жінки [9, с. 198]. Схожі підходи існують і щодо любові. Із цього приводу Ш. Летурно зауважує: «Що стосується любові як пристрасті, то вона є продуктом вищої культури, така любов не зустрічається серед нижчих рас» [6, с. 124].

Регулювання любові, шлюбу і сім'ї дійсно були важливими в цю темну епоху, адже первісні люди не могли не розуміти, що в такий спосіб вони відтворюють самих себе. Тому абсолютно закономірно тут постає питання про існування статевої моралі. Статеві відносини цього періоду характеризуються неординарними, суперечливими тенденціями, які одночасно містять, у нашому розумінні, елементи морального й аморального. Чого лише варті свобода дошлюбних і заборона позашлюбних зв'язків, звичаї поступатися дружинами (так звані товариські шлюби і сексуальна гостинність), проміскуїтет, екзогамні й ендогамні заборони, полігамія і поліандрія, ритуальна проституція тощо. Однак, як стверджує Г. Мальцев, за всієї цієї плутанини шлюбно-сімейних відносин стародавні люди чудово розуміли різницю між допустимими статевими зв'язками і «беззаконням» у цій сфері [5, с. 456].

Слушно вважається думка про те, що традиція шлюбу розвивалася виважено, поступово, а передував їй так званий проміскуїтет, який був дуже поширеним того часу. Це своєрідний колективний шлюб, який був первинною та поширеною в усьому світі формою шлюбу. Іншими словами, проміскуїтет – сексуальна нерозбірливість, нічим не обмежені статеві зносини з різними партнерами. На думку К. Рана і К. Джети, під проміскуїтетом слід розуміти ряд одночасних невиняткових сексуальних взаємин або неперебірливість у виборі партнера чи секс із незнайомцями [10, с. 61].

Свобода статевих відносин первісного періоду така велика, що нерідко батьки вступали у статеві контакти з дітьми, а дівчата з настанням ночі повинні були розшукувати чоловіків – гостей племені, щоб розділити з ними ложе. Моральні звички були далекі від суворості щодо статевої поведінки жінки, не кажучи про чоловіків, вони не сприймалися як ганебні, а вважались природними, безневинними задоволеннями.

Тим не менше, в первісну епоху все-таки існували певні обмеження і впорядкування статевих відносин, які, в нашому розумінні, є позитивним і моральним аспектом, який, до речі, багато в чому визначив майбутні уявлення про систему цінностей, в тому числі і моральних. Насамперед мова йде про екзогамію, тобто про сувору заборону шлюбу всередині одного роду, із представниками свого роду. Не менш важливим досягненням того далекого періоду було й утворення парних шлюбів. Варто лише додати, що на їх основі з'явилась ще й така моральна якість як гостинність.

Саме із зазначеними позитивними аспектами статевої моралі пов'язують виникнення і такого морального почуття як сором. Ш. Летурно, який апріорі не допускав наявності такого почуття у первісних людей, стверджує, що первісним людям сором'язливість так само не властива, як і тваринам, у подальшому визнав її наявність, але дещо поособливого: «Зовсім не якась там ніжність, а грубий егоїзм первісної людини, і при цьому зовсім не свідомо, був причиною виникнення почуття сорому» [6, с. 123]. Учений наголошував, що насіння почуття сорому було посіяне в той момент, коли чоловік став споглядати на жінку як на свою власність. Абсолютно протилежною є позиція В. Соловйова, який писав: «Є одне почуття, яке не слугує жодній суспільній користі, абсолютно відсутнє у вищих тварин, проте легко проявляється серед найнижчих людських рас. Внаслідок цього почуття будь-яка дика і нерозвинена людина соромиться» [11, с. 124]. Цей моральний факт більш за все відрізняє людину від інших тварин, в яких ми не можемо знайти найменшого натяку на щось схоже, він з'являється з незапам'ятних часів і надалі підлягає розвитку. Поряд із цим моральним почуттям у людській природі, особливо первісного періоду, є й інше – почуття жалю або співчуття.

Аналізуючи моральні принципи і цінності первісного суспільства, не можна оминати увагою і почуття власності. Можна погодитись із висловлюванням Ш. Летурно, що поняття «твое» і «моє» зустрічалося вже в суспільствах, які знаходились ще в дитячій фазі свого розвитку [6, с. 126]. На думку того ж таки Ш. Летурно, любов до власності мала в основі свого походження дещо іншу причину – жінку, яка часто була предметом викрадення або захоплення. Деякою мірою з почуттям власності можна пов'язати і таке почуття, яке в нашому розумінні охоплюється терміном «патріотизм». Це поняття насамперед пов'язувалось із певною територією та необхідністю її захисту, тобто з любов'ю до власності, яка поширювалася на все, що належало групі, до якої входив відповідний суб'єкт.

Як не дивно, проте саме війна, насильство і жорстокість породили ще одне моральне почуття – справедливість. Із цього приводу Ш. Летурно висловився наступним чином: «Не підлягає сумніву, що почуття справедливості вимальовується уже у свідомості первісної людини... і зароджується воно із самого факту насильства» [11, с. 138]. Зі справедливістю нерозривно пов'язаний один із найдавніших суспільних інститутів, причому, в нашому сприйнятті, не зовсім моральний – інститут кровної помсти. Щодо цього Г. Мальцев писав: «Як специфічний інститут, кровна помста примітна тим, що вона являла собою феномен, який можна було б віднести до ретрибутивної справедливості (моральна теорія виправдання покарання), але лише в тій частині, яка вимагає встановлення співрозмірності між поганим, злим проступком і відповідною дією, що містить у собі акт відплати за нього» [5, с. 129]. У більш загальній формі зміст кровної помсти виражається у вимозі відплати за кровну образу. Кровна помста виникла для врегулювання міжродових і міжплеменних відносин і була характерною для всіх народів. Її поява зумовлена конкретною необхідністю – не було іншого способу захистити життя і безпеку першолюдини. Формула відплати була проста – плати добром за добро і, навпаки, злим за зло. Саме тут Г. Мальцев ввів поняття еквіваленту, під яким розумів внутрішню стійку міру, що відображає баланс між добрими і злими діями, який підтримує рівновагу в етичних системах поведінки. За переконанням автора, нееквівалентна відплата – це несправедливість [5, с. 244]. Існують різноманітні форми еквівалентної відплати, проте найпростіша із них – таліон, в якому наполегливо почали утверджуватись основи рівності і рівноцінності. Згодом таліон ускладнився, змінився і

переродився в систему принципів відплати, які, в нашому розумінні, є дещо наближеними до покарання.

Провівши екскурс в історію виникнення людства, а з ним і феномена моралі, можна констатувати, що в первісній епосі вже закладені підвалини майже всіх зрозумілих нам моральних принципів, цінностей і почуттів, які стали надбанням сьогодення в результаті належного їх закріплення й охорони уже в ті далекі часи. Ми робимо висновок про існування у першолюдини фундаментальних уявлень про належну поведінку, на основі якої згодом сформувались моральні норми. Це принципи альтруїзму, милосердя, справедливості, рівності та патріотизму, які акумулюють у собі весь комплекс моральних цінностей та почуттів стародавніх людей, серед яких – любов до дітей, повага до людей похилого віку, статеві любов, статеві недоторканість, дружба, власність, честь, щирість, чуйність, благородство, хоробрість, співчуття, гостинність, почуття сорому тощо.

Висновки. Завершуючи аналіз первісної моралі, варто викласти наступні міркування.

1. Мораль – не лише регулятор суспільних відносин, а й ієрархізована система загальноприйнятних у суспільстві цінностей, яка, за нашим переконанням, уже є надбанням первісної епохи.

2. В основі поведінки першолюдини закладені принципи альтруїзму, милосердя, справедливості, рівності та патріотизму, які акумулюють у собі цілий комплекс моральних цінностей та почуттів стародавніх людей.

3. Такі принципи, цінності і почуття були невід'ємною основою буття першолюдини та стали запорукою розвитку первісної цивілізації і подальшої її трансформації у наступні більш розвинені епохи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сучкова В.В. Общественная нравственность в сфере половых отношений как объект уголовно-правовой охраны : дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук. – М., 2004. – 198 с.
2. Лукьянова Н.Г. Нравственность и право как нормативно-ценностные регуляторы поведения человека: социально-философский анализ : дис. на соиск. ученой степени канд. филос. наук. – Пятигорск, 2004. – 200 с.
3. Рыбаков В.М. Мораль и право – день чудесный... – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 16 с.
4. Костицкий В.В. Захист суспільної моралі як функція сучасної держави : монографія. – Дрогобич : Коло, 2013. – 172 с.
5. Мальцев Г.В. Месть и возмездие в древнем праве : монографія. – М. : Норма ; ИНФРА-М, 2012. – 736 с.
6. Летурно Ш. Прогресс нравственности : пер. с фр. – Изд. 2-е, стереотипное. – М. : КомКнига, 2007. – 400 с.
7. Тейлор Э. Первобытная культура. – М. : Гос. соц. эк. изд-во, 1939. – 567 с.
8. Валеев Д.Ж. Происхождение морали как социального явления : дис. на соиск. ученой степени докт. филос. наук. – Уфа, 1984. – 303 с.
9. Беяева Е.В. Метаморфозы нравственности: динамика исторических систем нравственности. – Минск : Экономпресс, 2007. – 464 с.
10. Раєн К., Джета К. Світанок сексу. – К. : Темпора, 2012 – 506 с.
11. Соловьев В. Оправдание добра / отв. ред. О.А. Платонов. – М. : Институт русской цивилизации, Алгоритм, 2012. – 656 с.